

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی

وابسته به مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی

پایان نامه برای دریافت درجه دکتری در رشته فقه و مبانی حقوق

عنوان:

جایگاه عقل در فقه امامیه و نظام حقوقی ایران با رویکردی به نظرات و آراء امام خمینی (ره)

اسناد راهنما:

آیت الله سید محمد موسوی بجنوردی

استاد مشاور:

آیت الله عباسعلی روحانی

دکتر حسین مهرپور

پژوهشگر:

سید عبدالواحد موسوی

ماه/ سال تحصیلی: اردیبهشت ۱۳۹۶

کلیه حقوق مادی و معنوی این پایان نامه متعلق به پژوهشکده می باشد.

چاپ پایان نامه و استخراج مقاله از پایان نامه باید به نام پژوهشکده، با تأیید استاد راهنما و با مجوز معاونت پژوهشی باشد.

کتابخانه

تقدیم به

قطب عالم هستی و حجت خدا، امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف و ارواحنا لتراب مقدمه الفداء و همچنین آئینه‌داران زندگی، پدر و مادر بزرگوارم که هدایت و حمایت‌شان توشه راهم بود.

به روان پاک پدر درود می‌فرستم و تداوم سایه پرمهر مادر را از خدای بزرگ خواستارم.

سپاس

مر خداوندی را که فروغ هستی بخشش بر تمامی کائنات تابیده و عالم و آدم از خوان بیکران رحمتش بهره مند شده اند و هزاران شکر و سپاس او را که به این ذره ناچیز نعمت حیات و شایستگی خوشه چینی از خرمن پرفیض عالمان و فرهیختگان عنایت فرمود. در تمامی حالات و شرایط بر او تکیه می کنیم و از او یاری می خواهیم.

قدردانی و تشکر

سپاسگزاری از زحمات و عنایات اساتید و راهنمایان بزرگوار حضرات آیات و حجج آقایان سید محمد موسوی بجنوردی و شیخ عباسعلی روحانی و دکتر حسین مهرپور و تمامی اساتید دوران تحصیل را وظیفه خود دانسته و خاضعانه از خدای بزرگ تداوم حیات و توفیق بیش از پیش آن بزرگواران را خواهانم.

لازم می دانم از محبت و لطف برادران عزیز آقای دکتر صبوری و آقای گرامی که در تنظیم و آماده سازی این رساله یاریگر من بوده اند، صمیمانه تشکر نمایم.

خدایا دلی ده حقیقت شناس زبانی سزاوار حمد و سپاس

تائیدیه هیأت داوران

شماره: ۵۲, ۱۹, ۷۰, ۲۰, ۱۴۰۰

تاریخ: ۱۳۹۶/۰۳/۰۱

پیوست: نولرد

پژوهشکده امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی

وابسته به مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی

باسمه تعالی

صور تجلسه دفاع از رساله دکتری

با حمد و سپاس به درگاه خداوند متعال و با استعانت از حضرت ولیعصر (عج) و با درود و سلام به روان پاک حضرت امام خمینی (س) جلسه دفاع از رساله دکتری آقای سید عبدالواحد موسوی لاری دانشجوی رشته فقه و مبانی حقوق و اندیشه امام خمینی (س) تحت عنوان: «جایگاه عقل در فقه امامیه و نظام حقوقی ایران با رویکردی به نظرات و آراء امام خمینی (س)» در تاریخ ۹۶/۰۳/۰۱ با حضور هیأت داوران در پژوهشکده امام خمینی (س) برگزار گردید و به موجب آیین نامه دفاع از

رساله دکتری، ارزشیابی هیأت داوران به شرح زیر تعیین گردید:

قبول با درجه ... ۱۹... امتیاز: عالی
 دفاع مجدد □
 مردود □
 قبول مشروط با درجه: (با اصلاح)..... امتیاز:..... مرجع تأیید نهایی:
 شرح اصلاحات مورد نیاز

-۲

توضیح: بنا به مصوبه کمیسیون آموزش و پژوهش پژوهشکده امتیاز رساله ها به شرح زیر می گردد:

الف) قابل قبول ۱۵ به بالا
 ۱- قبول با درجه عالی ۱۹-۲۰ ۲- قبول با درجه بسیار خوب ۱۷/۵-۱۸/۹۹ ۳- قبول با درجه خوب ۱۵-۱۷/۴۹
 ب) غیر قابل قبول کمتر از ۱۵

اعضای هیأت داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه علمی	امضاء
۱- استاد راهنما:	حضرت آیت الله سید محمد موسوی بجنوردی	استاد	
۲- استاد مشاور:	حضرت آیت الله عباسعلی روحانی	استاد	
۳- استاد مشاور:	جناب آقای دکتر حسین مهرپور	استاد	
۴- استاد داور:	جناب آقای دکتر سید صادق موسوی	دانشیار	
۵- استاد داور:	جناب آقای دکتر ابوالقاسم نقیعی	استاد	
۶- استاد داور:	سرکار خانم دکتر مریم ابن تراب	استادیار	

امضاء
مدیر تحصیلات تکمیلی

امضاء
نماینده تحصیلات تکمیلی

امضاء
مدیر گروه

آدرس: تهران، بزرگراه خلیج فارس، قبل از عوارضی، حرم مطهر امام خمینی (ره)، پژوهشکده امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی. تلفن: ۵۱۰۸۵۰۰۰ نمابر: ۵۵۲۳۵۶۶۱
 وب سایت اینترنتی: www.ri-khomeini.ac.ir پست الکترونیک: info@ri-khomeini.ac.ir صندوق پستی: ۱۸۱۵۵/۱۳۴ کدپستی: ۱۸۱۵۱۶۳۱۱۱

دسترسی به این مدرک بر پایه آیین نامه ثبت و اشاعه پیشنهادها، پایان نامه ها، و رساله های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شماره ۱۹۵۹۲۹/۱۳۹۵/۹/۱۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدفهای علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایه قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

مقطع تحصیلی: دکتری
رشته تحصیلی: فقه و مبانی حقوق و اندیشه امام خمینی(ره)
عنوان رساله: جایگاه عقل در فقه امامیه و نظام حقوقی ایران با رویکردی به نظرات و آراء امام خمینی(ره)
نام و نام خانوادگی دانشجو: سید عبدالواحد موسوی
استاد راهنما: آیت الله سید محمد موسوی بجنوردی
اساتید مشاور: آیت الله عباسعلی روحانی و دکتر حسین مهرپور
<p>جایگاه عقل در استنباط احکام الهی از منظر فقه امامیه هدف این پژوهش است. پرسش پژوهش این است که: «آیا عقل عملی همطراز و همسنگ ادله سه گانه «کتاب، سنت و اجماع»، منبعی برای استخراج احکام شرعی تلقی می شود و تمامی یافته های عقلانی حجت است یا تنها مدالیل قطعی آن؟»</p> <p>فرضیه اصلی پژوهش این است که عموم فقهاء اعم از اهل سنت و تشیع، بر کارآمدی عقل در استخراج احکام شرعی مهر تأیید زده اند با این تفاوت که فقیهان امامیه، یافته های قطعی عقل را حجت می دانند اما فقیهان اهل سنت نه تنها مدالیل قطعی، که مدالیل ظنی آن را نیز حجت می پندارند.</p> <p>برخی فقیهان امامیه (همچون شیخ مفید) عقل را ابزاری برای فهم کتاب و سنت دانسته اند، اما گروهی دیگر به کارآمدی عقل مستقل هم عرض ادله سه گانه (کتاب و سنت و اجماع) باور دارند. ابن ادریس عقل مستقل را در طول ادله و صرفاً در صورت نبود ادله سه گانه می پذیرد اما گروهی دیگر با تأکید بر قاعده ملازمه بین حکم شرع و عقل، یافته های عقل مستقل را حجت می دانند. عده ای نیز با انکار اصل ملازمه، صرفاً غیرمستقلات عقلیه یا استلزامات عقلی را حجت دانسته اند (فاضل تونی و همفکرانش).</p> <p>امام خمینی، از فقیهان عقل گرا، دو وجه استقلالی و غیراستقلالی عقل را تبیین می کند اما آثار خودنوشته و تقریرات دروس ایشان نشان می دهد که بیشتر بر بنای عقلاء و عرف عقلایی تأکید دارد.</p> <p>یافته های پژوهش بیانگر آن است که عقل در نظام حقوقی ایران و فقه امامیه با وجوه سه گانه زیر در کشف احکام شرعی تأثیرگذار است:</p> <ol style="list-style-type: none"> ۱. مستقلات عقلیه با بهره گیری از قاعده ملازمه و ابتناء بر حسن و قبح ذاتی افعال ۲. غیرمستقلات یا وجه قاعده ساز عقل ۳. عرف عقلاء با منشاء عقل یا فطرت <p>واژه های کلیدی: فقه امامیه، منابع استنباط، حجیت عقل، عرف عقلاء، احراز ردع، عدم ردع شارع.</p>

Abstract

Imam Khomeini and Islamic Revolution Researching Center

Academic Degree: PhD
Major: Fiqh and Principles of Law
Title: Status of Reason in Fiqh of Imamiyyah and Iranian Legal System with the approach to Imam Khomeini's Opinions
Researcher: Seyyed Abdolvahed Mousavi
Supervisor: Ayatollah Seyyed Mohammad Mousavi Bojnourdi
Advisor: Dr. Abbasali Rouhani and Dr. Hosein Mehrpour
<p>The purpose of this research is to determine the position of Wisdom in deducing the divine rules from the perspective of Imamiyah jurisprudence.</p> <p>The question of the research is that: "Is the practical intellect practically identical and consistent with the triple evidence of" book, tradition and consensus ", a source for extracting religious law, and all the rational findings are valid or only the definitive one?"</p> <p>The main hypothesis of the study is that the general jurists of both Sunni and Shi'a have confirmed the efficacy of wisdom in extracting the Juridical Rules, with a difference that the jurists of the Imamiyah believe definitive findings of reason, but Sunni jurists not only have definite modalities, They also consider it as a proof.</p> <p>Some scholarly scholars of the Imam (like Sheikh Mofid) consider the wisdom as a tool for understanding the book and tradition, but another group believes in the efficiency of the independent wisdom of the trivial implications (book and tradition and consensus). Ibn Idris accepts an independent wisdom in terms of implications and only in the absence of three-dimensional implications, but another group, by emphasizing the principle of the existence of the relation between the religious order and the wisdom, implies the findings of the independent wisdom.</p> <p>Some jurists believe that only non-independent Rational or Rational implications are considered valid (Fadel Tony and his colleagues).</p> <p>Imam Khomeini, one of the rationalist jurists, explains the two aspects of independent and non-autonomous wisdom, but the works of self-writing and the passages of his lessons show that he emphasizes the wise decisions and rational convention.</p> <p>Findings of the research indicate that wisdom in the legal system of Iran and Imamiyah jurisprudence with the following three dimensions are effective in discovering religious rules:</p> <ul style="list-style-type: none">-Rational independence by utilizing the rule of mutual necessity and based on the Inherent rational virtue and indecency of acts-Rational non-independent or the form of wisdom that governs-The wisdom of wise men with the origin of Wisdom or Mettle. <p>Key Words: <i>Imamiyah jurisprudence, sources of inference, Validity of Wisdom, Wise, Convention of wise, Attainability of Deter, Lack of Lawgiver's Deter.</i></p>

موجز الأطروحة

الدراسات العليا: الدكتوراة
الفرع الدراسي: القانون العام و الفكر عند الأمام الخميني
عنوان الأطروحة: مكانة العقل في النظام القانوني الإيراني مع نظرة ألي آراء و أفكار الأمام الخميني (ره)
الطالب: السيد عبدالواحد موسوي
الاستاذ المشرف: آية الله السيد محمد موسوي بجنوردي
الاستاذان المشاوران: الدكتور عباسعلي روحاني و الدكتور حسين مهربور
يستهدف هذه التحقيق فكّ الرمز من نطاق نفوذ العقل في الشريعة الاسلامية و مكانته في كشف الأحكام الشرعية من وجهة نظر الفقه الأمامية و بناءً على ذلك تطرح الأسئلة الآتية: اولاً: هل العقل العملي يعتبر مصدر لأستخراج الأحكام الشرعية على حد منابع أخرى «الكتاب و السنة النبوية و الاجماع و هل أن هناك جميع مستجدات العقلانية هي الحجة في مسير كشف القانون الالهي أم فقط المداليل القطعي للعقل ؟ الفرض الرئيسي للتحقيق أن عموم الفقهاء سواء أهل السنة أو التشيع يؤكدون على قدرة العقل في استخراج الأحكام الشرعية اما الفقهاء الأمامية الذين يعتبرون العقل أحد منابع الأستنباط، هم يؤكدون بأن المستجدات الظنية للعقل ليس لها اعتبار و أن للقياس و الأستحسان و امثال ذلك ليس وصف الحجية . و البعض منهم يعتبرون العقل وسيلة لفهم الكتاب و السنة (الشيخ المفيد) و الآخرون منهم يويدون حجية العقل على جانب الأدلة و كذلك عند فقد حكم الشرعي المستفاد من الكتاب و السنة (أبن أدريس) . و هناك جماعة أخرى منهم يعتبرون المستجدات المستقلة للعقل حجة بناءً على قاعدة الملازمة و اصل الحسن و القبح الذاتي للأفعال . هولاء يويدون المستقلات العقلية اضافة على قواعد غيرمستقلات العقلية و الآخرون منهم ينكرون أصل الملازمة و يعتبرون الأستلزمات العقلية أو غيرمستقلات العقلية بأن لها حجية كما نرى عند فاضل التوني و زملاوه . اما الأمام الخميني و هو من الأصحاب المذهب العقلي يتبين وجوه المستقلة و غيرمستقلة للعقل وليكن آثاره و تقريراته تشير لنا أنه يؤكد على بناء العقلاء و كذلك العرف العقلاني . و بالتالي، النتائج المستفاد من التحقيق في النظام القانونية في ايران و الفقه الأمامية تبين لنا أن للعقل تأثيرات في كشف الأحكام الشرعية في الأبعاد الثلاثة كما يلي: ١) المستقلات العقلية، بناءً على قاعدة الملازمة و أبتناءً على الحسن و القبح الذاتي للفعل و الأفعال ٢) غيرمستقلات العقلية أو قواعد يعتبرها العقل . ٣) بناء العقلاء أو العرف التي يبتني على العقل و الفطره الكلمات الداله: فقه الأماميه، منابع الأستنباط، حجية العقل، عرف العقلاء، احراز ردع الشارع، عدم ردع الشارع

فهرست مطالب

چکیده

۱..... مقدمه

۷..... فصل اول: منابع استنباط قطعی-ظنی

بخش اول: مفاهیم و کلیات

۱۲..... گفتار اول: تعاریف

۱۹..... گفتار دوم: مراتب عقل

۲۱..... گفتار سوم: اقسام عقل

بخش دوم: عناوین ادله

۲۴..... گفتار اول: قیاس

۵۰..... گفتار دوم: استحسان

۵۴..... گفتار سوم: مصالح مرسله

فصل دوم: مبادی، پیشینه تاریخی و سیر تطور نسبت عقل و نقل

بخش اول: رابطه عقل و وحی از دیدگاه اندیشمندان غیرمسلمان

۷۲..... گفتار اول: نسبت عقل و وحی در باور فلاسفه و اندیشه ورزان ادیان پیشین

۷۳..... گفتار دوم: دیدگاه هایی پیرامون نسبت عقل و وحی

۷۴..... گفتار سوم: فیلون اسکندرانی؛ پیشتاز در طرح موضوع نسبت عقل و نقل

۷۶..... گفتار چهارم: ترتولیانوس و تضاد دین و فلسفه

۷۸..... گفتار پنجم: ابن رشدیون

۷۹..... گفتار ششم: نهضت اصلاح دینی مارتین لوتر یا «اصلاح انجیلی»

بخش دوم: رابطه عقل و وحی از دیدگاه اندیشمندان مسلمان

۸۳..... گفتار اول: عصر پیامبر(ص) و دوران خلافت

- گفتار دوم: شکل‌گیری فرق اسلامی ۸۵
- گفتار سوم: ظاهرگرایی اخباری ۹۱
- گفتار چهارم: مکتب تفکیک ۹۳
- گفتار پنجم: مکاتب عقل‌گرایی ۹۵
- جمع بندی ۱۰۱

فصل سوم: حجیت دلیل عقل

بخش اول: حجیت دلیل عقل از منظر فقیهان

- گفتار اول: منظور از دلیل عقل چیست؟ ۱۰۶
- گفتار دوم: تعاریف دانشوران شیعی و سنی از دلیل عقل ۱۰۸
- گفتار سوم: شقوق و تقسیمات دلیل عقل ۱۲۱
- گفتار چهارم: مستقلات عقلیه ۱۲۳
- گفتار پنجم: غیرمستقلات عقلیه ۱۳۰

بخش دوم: امام خمینی و دلیل عقل

- گفتار اول: مکتب فقهی امام ۱۳۴
- گفتار دوم: مهم‌ترین آثار علمی امام ۱۳۶
- گفتار سوم: نظرات اصولی امام (ره) ۱۴۱

بخش سوم: نظام حقوقی ایران و دلیل عقل

- گفتار اول: تعاریف از نظام حقوقی ۱۵۷
- گفتار دوم: نوع‌شناسی نظام‌های حقوقی ۱۵۸
- گفتار سوم: خانواده نظام‌های حقوقی ۱۶۰
- گفتار چهارم: نظام حقوقی ایران ۱۶۳
- گفتار پنجم: منابع نظام حقوقی ایران ۱۶۶

گفتار ششم: عرف عقلاء و جایگاه عقل در نظام حقوقی ایران ۱۷۰

فصل چهارم: نتیجه تحقیق ۱۷۴

مراجع و مآخذ ۱۸۰

موضوع این پژوهش «جایگاه عقل در فقه امامیه و نظام حقوقی ایران با رویکردی به نظرات و آراء امام خمینی» است. سعی ما بر این است تا با بهره‌گیری از منابع اصلی (متقن و دست اول) در حد وسع و توان، به تبیین ابعاد موضوع و واکاوی حدود و ثغور مسأله و زوایای ناشناخته آن بپردازیم. فقه اسلامی متکفل بایدها و نبایدهایی است که انسان مسلمان هم در سلوک فردی و هم در مناسبات اجتماعی می‌بایست به آن پایبند باشد و هیچ مسلمان معتقد و باورمندی نمی‌تواند بدون بهره‌گیری از آنها، که نقشه راه و ابزار اصلی عمل به وظایف فردی و چارچوبی برای تنظیم روابط اجتماعی و ساماندهی مناسبات فرد و جامعه است، طی طریق نماید.

دانش فقه به ما می‌گوید حکم الهی چیست؟ چگونه باید آن را دریافت و چگونه و با چه شرایطی آن را به کار بست؟ به تعبیر حضرت امام خمینی (ره)، حکومت، فلسفه عملی فقه اسلام است. به دلیل اهمیت این علم و جایگاه فقه و فقاہت در منظومه فکر و فرهنگ اسلامی، فقیهان و دانشوران آراسته به این علم نیز جایگاه ویژه‌ای در جامعه داشته و از مکانت والایی برخوردارند.

در مورد این علم بسان همه علوم بشری موضوعات گوناگونی قابل پژوهش است، تاریخ علم فقه، موضوع و مسائل آن، نقش و جایگاه آن در فرهنگ و تمدن اسلامی، سرآمدان و چهره‌های شاخص و برجسته‌ای که دانش فقه مرهون جهاد و تلاش علمی آنهاست... و دهها عنوان دیگری که پیرامون این علم قابل طرح و بررسی است؛ اما در میان عناوین قابل طرح، منابع فقه ریشه‌ای ترین عنوانی است که از بدو پیدایش این علم مورد توجه پژوهشگران بوده و هست. سؤالی که همواره مورد توجه فقیهان و دیگر اندیشه‌ورزان مسلمان بوده، این است که منابع استنباط احکام الهی کدامند؟ بن‌مایه اصلی فقه اسلامی چیست؟ مسائل این علم بر کدام پایه استوار است و در یک کلام شناخت و معرفت فقهی که بخشی از معرفت و شناخت اسلامی است چگونه حاصل می‌شود؟

گرچه تشتت آراء و نظرات در این زمینه فراوان بوده و مذاهب مختلف فقهی هر یک تعریفی از منابع استنباط حکم شرعی ارائه داده‌اند؛ اما در یک عمل استقرایی و تا حدودی فراگیر و جامع می‌توان عناوین ذیل را به عنوان بخشی از منابع مورد استناد فقیهان و ادله‌ای که فرزندان فقهی به آن متمسک شده‌اند، شمارش کرد:

۱- کتاب، سنت، عقل، اجماع (فقه امامیه)

۲- کتاب، سنت، اجماع، قیاس، قول صحابی، عرف (فقه حنفی)

۳- کتاب، سنت، اجماع، قیاس، عمل اهل مدینه، فتوای صحابی، مصالح مرسله استحسان (فقه

مالکی)

۴- کتاب، سنت، اجماع، قیاس (فقه شافعی)

۵- کتاب، سنت، اجماع، قیاس، فتوای صحابی، استصحاب، سدّ ذرایع مصالح مرسله، فتح ذرایع

(فقه حنبلی)

پر واضح است که منابع فهرست شده از اهمیت یکسانی برخوردار نبوده و در وانمایی حقایق توانمندی این منابع کاملاً متفاوت است. کتاب خدا و سنت رسول الله محور اصلی دریافت حقایق دینی و منبع اجماعی معرفت اسلامی به شمار می آیند. تمامی فرق اسلامی و همه نحله ها و گرایش های علمی اعم از فقهی و غیر فقهی بر مرجعیت این دو، نگاهی همانند دارند و در این باور همدل و همراهند. هرچند ممکن است در چگونگی بهره گیری از منابع یاد شده هم سو و هم جهت نباشند و این مقدار ناهمسانی در بهره گیری از کتاب و سنت نیز غیر مترقبه و غیرقابل تصور نیست چرا که کتاب خدا با اینکه قطعی الصدور و در انتساب آن به مبدأ تشریح هیچ گونه شک و شبهه ای راه ندارد، اما به دلیل ظنی الدلاله بودن تنوع برداشت ها را ممکن می سازد و سنت، که در تعریف آن گفته شده، عبارت است از قول، فعل و تقریر معصوم، یک پله پایین تر قرار دارد، چون انتساب آن به مبدأ تشریح از قطعیت لازم برخوردار نیست و در دلالت نیز مانند کتاب بوده قابلیت تنوع فهم و برداشت دارد.

منهای دو منبع اصلی، سایر منابع نه تنها مورد وفاق مذاهب و فرق اسلامی نبوده و نیست که بهره گیری از منابع متعدد دیگر و رای کتاب و سنت خود عامل انشعاب و انشقاق و تجزیه جامعه اسلامی به فرق و مذاهب شده است.

عموم فقیهان امامیه، به استثناء برخی از اخباری ها، منابع استنباط احکام را کتاب، سنت، عقل و اجماع معرفی کرده اند. حقوق ایران نیز که بر پایه فقه امامیه پایه ریزی شده است. منابع خود را همین گونه اعلام داشته است.

همان گونه که بیان شد، در مرجعیت کتاب و سنت نه تنها قاطبه فقهای امامیه که تمامی فرّق اسلامی وحدت نظر دارند، اما شایستگی عقل و اجماع برای دستیابی به حکم الهی مورد نقض و ابرام و چند و چون فراوان بوده و هست. این مسأله نه تنها نقطه اختلاف امامیه یا سایر فرق اسلامی است که در میان فقهای امامیه نیز مورد بحث و جدل و مناظرات علمی ریشه‌داری است به گونه ای که از نفی مطلق تا اثبات مطلق در نوسان بوده است.

از منظر امامیه، اجماع زمانی می تواند به عنوان مرجعی برای دستیابی به حکم شرعی تلقی شود که کاشف از رأی و نظر معصوم باشد. بنابراین، اجماع بما هو اجماع بدون لحاظ رأی معصوم فاقد ارزش است. برخلاف نظر سایر فرّق اسلامی که برای اجماع موضوعیت قائلند، اما مرجعیت دیگر منبع اجتهاد و استنباط در فقه امامیه یعنی عقل حتی به سادگی مقوله اجماع قابل نفی و اثبات نبوده بلکه موضوعی پیچیده و دارای ابعاد وسیع و نیازمند غور و بررسی به مراتب بیش از دیگر ادله اربعه است و می بایست با جامع‌نگری بیشتری مورد پژوهش، تحقیق و کنکاش خبرگان و کارشناسان فن قرار گیرد.

اهمیت موضوع زمانی آشکار می‌شود که بدانیم هزار و اندی سال از شکل‌گیری و تدوین فقه امامیه می‌گذرد و فقه اهل سنت نیز از پیشینه‌ای دیرینه‌تر برخوردار است و فقیهان بزرگوار از تمامی فرق اسلامی به‌ویژه عالمان ژرف‌اندیش امامیه پیرامون منابع استخراج احکام شرعی کتاب‌ها نوشته و تحقیقات ارزشمندی را ارائه کرده‌اند و با اینکه عموماً عقل را یکی از چهار منبع استنباط به‌شمار آورده‌اند، اما مرجعیت عقل در کنار کتاب و سنت همچنان با هاله‌ای از ابهام روبرو است. تأکیداً یادآور می‌شویم از عصر قدیمین، یعنی این جنید اسکافی و ابن ابی عقیل عمانی تا به امروز به‌طور اجمال و سر بسته عقل به‌عنوان یکی از ادله اربعه شناخته شده است. جدای از اقلیت اخباری‌ها عموم فقهای اصولی مذهب شیعه به‌صور گوناگون از به‌کارگیری عقل به منظور دریافت حکم شرعی دفاع کرده‌اند، اما در تعریف و حوزه و قلمرو تأثیرگذاری آن با تنوع سلیق مشرب‌ها و دیدگاه‌های اهل نظر روبرو هستیم. انبوهی از سؤالات بی‌پاسخ یا ابهامات نیازمند تبیین وجود دارد که هر محققى که گام در این وادی می‌نهد، باید خود را آماده پاسخ‌گویی و ابهام‌زدایی کند که منظور از عقل، که فقیهان از آن به‌عنوان یکی از منابع چهارگانه استنباط و استخراج احکام شرعی یاد کرده‌اند، چیست؟ عقل

نظری یا عقل عملی؟ عقل مستقل یا عقل آلی و ابزاری؟ عقل مفید قطع یا عقل مفید ظن؟ حوزه و قلمرو دلیل عقل احکام امضایی است یا عرصه قدرت نمایی عقل به احکام تأسیسی نیز سرایت می‌کند؟

اگر به کتب و رساله‌هایی که مستقلاً پیرامون موضوع نگاشته شده است یا در لابلای مطالب به آن پرداخته‌اند، رجوع شود آشفته بازاری از نظرگاه‌ها مشاهده می‌شود. در این میان و در میان ده‌ها مسأله و نکته‌ای که از صاحب نظران این حوزه به ارث رسیده، دو مکتب شاخص وجود دارد که گویا این دو طرز تلقی منشأ اصلی گرایش و برداشت‌های متنوع شده است. در یک مکتب عقل ابزاری است برای درک صحیح و درست کتاب و سنت و خود هیچ‌گونه توان و موقعیتی در کشف حقایق و حیانی و احکام شرعی ندارد. قلمرو حرکت عقل تفسیر و تبیین کتاب خدا و سنت معصومین است و یافته‌های آن صرفاً با محک وحی قابل استناد و حجت است!

آن سوی مسأله مکتب دیگری است که عقل را منبعی مستقل، در امتداد کتاب و سنت و در پاره‌ای از موارد، هم‌عرض آن دو تلقی کرده و برای معرفت عقلانی همسان و هم‌وزن معرفت و حیانی حجیت قائل شده‌اند. پیامبران را رسولان بیرونی و عقل را رسول درونی خداوند متعال نامیده‌اند.

در هر صورت، هرچند راه طی شده پیرامون این موضوع، رهروانی بسیار شناخته شده و قدرتمند و در اوج قله فقاومت دارد اما این واقعیت را نمی‌توان نادیده گرفت که تا رسیدن به مقصد و شناخت حقیقت جایگاه عقل در استنباط احکام شرعی راه باقی مانده اگر طولانی‌تر از راه طی شده نباشد کوتاه‌تر هم نیست. لذا ضرورت دارد تا محققان و پژوهشگران حوزه فقه و اصول با اهتمامی ویژه به آن پردازند. این ضرورت باعث شده تا عده‌ای از عالمان و پژوهشگران معاصر، کتب و رساله‌های محققانه‌ای پیرامون موضوع به رشته تحریر درآورند.

این پژوهش‌ها عموماً و بلکه همگی با پیش فرض جامعیت شریعت اسلامی و باور به کارآمدی فکر و فقه اسلامی در پاسخگویی به نیاز انسان معاصر صورت گرفته و هریک ناظر به زاویه‌ای از زوایای موضوع مورد پژوهش ماست.

^۱ نظریه شیخ مفید

طرح مسایلی از قبیل سنت و مدرنیته روشن فکری دینی و بنیاد گرایی و ... که در دو قرن اخیر جوامع اسلامی به ویژه نخبگان و فرهیختگان مسلمان را تحت تاثیر قرار داده است در سوق دادن اهل تحقیق به سمت موضوع این پژوهش یعنی جایگاه عقل در استنباط احکام الهی نقش بنیادین داشته است و جالب اینجاست که در ضرورت پرداختن به موضوع، شیعه و سنی و دانشگاهی و حوزوی هم آوا هستند.

محققان بزرگی مثل شهید محمدباقر صدر، شهید مرتضی مطهری، محمدجواد مغنیه، محمدتقی حکیم، محمدرضا مظفر، جعفر سبحانی، محمدهادی معرفت و همچنین نویسندگان درآشنایی مانند سید محمد اصغری، سعید قماش، حسین صبوری، ابوالقاسم علیدوست در ضمن آثار تحقیقی خود و یا با اختصاص کتب و رساله هایی به موضوع پرداخته اند که بعضی از این آثار در نوع خود کم نظیر تلقی می شوند. علاوه اینکه هم حوزه های علمیه ایران و هم دانشگاه های مختلف با تشویق دانشجویان و طلاب به انتخاب موضوع یاد شده به عنوان موضوع پایان نامه های کارشناسی ارشد و رساله های دکتری، حجم قابل توجهی از توان علمی عالمان و پژوهشگران جوان را به این سو هدایت کرده تا جایکه تعداد پرشماری از پایان نامه ها و رساله ها به این مسأله اختصاص یافته است.^۲

نویسنده این سطور ضمن ارج گذاری به تمامی جهاد علمی و اجتهاد فقهی - حقوقی صورت گرفته معتقد است در شرایطی که فقه شیعی و حقوق نشأت گرفته از آن سکه رایج نظام جمهوری اسلامی ایران و عهده دار بایدها و نبایدها لازم الاتباع در این حکومت است، مناسب است تا پژوهش ها و تحقیقات فقهی - حقوقی و علوم مرتبط مانند علم اصول فقه علاوه بر رعایت روش ها و اسلوب های علمی و برخورداری از تمامی استانداردهایی که لازمه ی یک پژوهش صحیح است، نگاهی کاربردی به مکتب فقهی امام خمینی که زیربنای تئوریک این نظام شناخته می شود و قوانین موضوعه ای که سنگ بنای نظام حقوقی ایران اسلامی است داشته باشد. چرا که فقه ناظر به تکالیف فردی و مهجور مانده از تاثیرگذاری در عرصه اجتماع، امروزه و با ظهور مکتب فقهی امام، میدان دار

^۲ مرکز مدارک علمی وزارت علوم و تحقیقات و بانک اطلاعات پایان نامه ها و سایت حوزه تعداد بسیاری از اسن آثار را ثبت و ضبط نموده است. علاقمندان می توانند به مراکز یاد شده مراجعه کنند.

تعاملات اجتماعی است و حقوق فاصله گرفته از ارزش های شریعت، دیگر بار با پشتوانه آموزه های و حیانی نظام حقوقی ایران را سامان داده است.

پژوهش حاضر با این دو شاخصه و شاخصه سوم که اهتمام به سیر تاریخی موضوع و چند و چون مکاتب و نحله های عقلگرا و نقلگرا در ادیان سه گانه است، مدعیست که با تفاوتی آشکار با دیگر پژوهش ها پا به عرصه گذاشته است.

برای دستیابی به اهداف پژوهش از روش توصیفی و کتابخانه ای استفاده شده است و تا آنجا که مقدور بوده، عمده کتب مرجع به صورت مستقیم مورد مطالعه و بهره برداری قرار گرفته است. تلاش کرده ایم تا تمامی نقل قول ها مستند و برگرفته از منابع دست اول باشد. برای تنظیم و سامان یابی شکلی پژوهش، آن را در قالب یک مقدمه، چهار فصل، پنج بخش، بیست و نه گفتار و یک نتیجه ارائه کرده ایم.

بی تردید یکی از عوامل تسریع کننده در این مسیر عطف توجه به پیشینه و سابقه دور و نزدیک آن است چرا که بررسی تاریخ هر اندیشه و بازخوانی فراز و فرودها و تبیین خواستگاه و منشأ آن می تواند درک ما را از واقعیت آن تسهیل نماید. از این رو، ما در این پژوهش پس از تعریف موضوع و ارائه کلیاتی از مفاهیم مرتبط با مبادی تصویری و تصدیقیه، به عنوان پیش نیاز سیر تطور این موضوع را مرور خواهیم کرد و در ادامه بحث، جایگاه عقل در فقه اسلامی و شیعی را مورد بحث و کنکاش قرار می دهیم.

تردیدی نیست که با همه تلاش صورت گرفته و وسواسی که برای جامعیت این تحقیق به کار رفته است، تمامی زوایای موضوع مورد مطالعه قرار نگرفته و نواقص و کاستی های فراوانی دارد که با امعان نظر اهل تحقیق و راهنمایی اساتید و صاحبان دقت و نظر، کاستی ها کاهش خواهد یافت. بضاعت مزجاتی است که تقدیم عزیزان ملک تحقیق و اندیشه می شود و انتظار اینست که اوف لنا الکیل ما را شنیده با انتقاد سازنده و نقد هدایتگر، نویسنده را قرین محبت قرار دهند.

فصل اول

منابع استنباط

قطعی - ظنی

در یک تقسیم بندی کلی راه های دستیابی به علم شرعی را به دو طریقه عقلی و نقلی دسته بندی کرده اند، طریقه نقلی یا به تعبیر بعضی از نویسندگان روش نص گرایانه عبارت است از تمسک به کتاب و سنت که مرجع اصلی معرفت دینی است. طریقه عقلی یعنی شیوه و روشی که با اتکاء به عقل در طول یا عرض نصوص و منابع، دستیابی به حکم شرعی را ممکن ساخته شرایط را برای انجام تکلیف و وظیفه شرعی مهیا می سازد. طریقه نقلی موضوع این پژوهش نیست، بلکه آشنایی با طریقه عقلی میزان کارآمدی عقل در دستیابی به احکام شرعی است که این تحقیق در جستجوی آن است. لذا می گوئیم دلیل عقل دلیلی است که بدون اتکاء به نقل، حکم شرعی را در اختیار مکلف قرار می دهد یا وظیفه عملی او را تبیین می کند. طریقه عقلی یا روش عقل گرایانه گاه نتایج قطعی به دنبال داشته، یافته های آن یقینی و غیر قابل تشکیک تلقی می شود و گاه داده های آن صرفاً باعث ظن به حکم شده تا سرحد یقین راه گشایی نمی کند. این نوع ادله عقلی ظنی که ما حاصل و نتیجه آن ظن به احکام الهی است نیز خود به دو گونه قابل تصور است:

الف- آن دسته از ادله که ماهیتاً ظنی بوده و جز گمان به حکم شرعی نقشی کارسازتر ندارد، اما حجیت آن توسط شارع امضاء شده و صاحب شریعت با جعل حجیت برای آن، نقص ماهوی و نمادین آن را جبران نموده است.

ب- آن دسته از ادله ظنی که مستظهر به جعل حجیت نبوده و شارع مقدس در مورد حجیت آن نصی ارائه نفرموده و حتی یک گام بالاتر، پاره ای از نصوص دینی بر غیر معتبر بودن آن ادله تصریح نموده اند؛ بنابراین دلایل و امارات عقلی را می توان در سه دسته و گروه دسته بندی کرده، پیرامون مشروعیت و حجیت هر یک از آنها بطور مستقل بحث نمود.

۱. دسته اول که نتایج حاصله از آنها قطع به حکم شرعی است و می توان این گروه ادله را در دو بخش مستقلات عقلیه که صرفاً بر پایه حسن و قبح عقلی استوار است و غیر مستقلات عقلی که در قالب عناوینی از قبیل مقدمه واجب، مسأله اجتماع امر و نهی، مسأله اجزاء، مسأله ضد، مسأله دلالت نهی بر فساد و بطلان منهی عنه، قابل ارائه است، مورد بحث و تحقیق قرار دارد.

۲. دسته دوم آن گروه از ادله عقلی است که داده های آنها ظنی بوده و ماهیتاً حاصلی جز ظن به حکم شرعی در پی ندارد، اما شارع مقدس بر دستاوردهای این ادله مهر تائید زده، مکلفین را بر عمل به مدلول ادله یاد شده فرا خوانده است.

۳. دسته سوم آن گروه از ادله و امارات است که حاصل به کارگیری آنها مانند گروه دوم ظنی بوده با این تفاوت که تقویت کننده‌ای از ناحیه نصوص نیز ندارد و شارع مقدس مدالیل آنها را یا تائید نفرموده و یا لااقل بر حجیت و عدم حجیت آن تأکیدی نداشته و عموماً منع از عمل به ظنون شامل حال آنها می‌شود. این دسته سوم مورد نقض و رد و تائید فقیهان مذاهب گوناگون اسلامی قرار گرفته است. عده ای براساس آنها فتوا داده و عده‌ای کاملاً بر آنها تاخته و هیچ گونه حجیتی برای آنها قایل نشده‌اند. عناوینی مانند قیاس، مصالح مرسله، استحسان، سدّ ذرایع، فتح ذرایع و از این قبیل.

پژوهش حاضر در مقام شرح و بسط ادله و تقسیمات و تعریفات مسأله مورد نظر، یعنی جایگاه عقل در فقه امامیه بوده و با ارائه فهرست واره‌ای از واژه‌ها و گزاره‌های مرتبط، این مبحث را پی می‌گیرد.

گفتیم که تحقیق حاضر می‌کوشد تا به این پرسش پاسخ دهد که آیا عقل نیز مانند کتاب و سنت، منبعی برای استنباط احکام الهی شناخته می‌شود و یا خیر؟

آیا مدرکات عقل همچون یافته‌های وحیاتی از اتقان و حجیت لازم برخوردار است؟ فقه امامیه و نظام حقوقی جمهوری اسلامی که بر پایه این فقه پایه ریزی شده است تا چه اندازه برای معرفت عقلانی اعتبار قائل شده است؟ نحوه دسترسی به معرفت عقلانی چگونه است؟

پاسخ به این سئوالات و ده‌ها سوال مرتبط با آن زمانی امکان پذیر می‌شود که اولاً تعریفی روشن از دلیل عقل ارائه شود و ثانیاً واژه‌ها، گزاره‌ها و عناوینی که هر کدام به صورت انفرادی یا ترکیبی در این تعریف موثرند، به گونه ای و لو اجمالی واکاوی شده مفاهیم تک تک آنها مورد تحقیق و تطبیق قرار گیرد.

واژه عقل را چگونه تعریف می‌کنیم؟ تعریف لغوی تعریف اصطلاحی - عقل عملی - عقل نظری، ادله عقلی چه ویژگی‌هایی دارند؟ ادله عقلی قطعی، ادله عقلی ظنی، ظنون مورد تائید شارع،